

**İSLÂM DÜŞÜNÇESİNDE
ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜ
ve TAHAMMÜL AHLÂKI**

التراث النقدي وأخلاق التسامح في الفكر الإسلامي
(الندوة الدولية)

**THE CRITICISM CULTURE AND MORALITY OF
TOLERANCE IN ISLAMIC THOUGHT
(INTERNATIONAL SYMPOSIUM)**

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN : 978-605-7619-54-9 (III. Cilt)

ISBN: 978-605-7619-54-9 (Tk.)

Sertifika No: 17576

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 26
Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 95

Kitabın Adı

İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı

Koordinatörler

Prof. Dr. Ahmet POLAT - Prof. Dr. Abdülcelil BİLGİN

Editörler & Organizasyon

Dr. Öğr. Üyesi Mahsum AYTEPE

Dr. Öğr. Üyesi Teceli KARASU

Yayına Hazırlayan

Arş. Gör. Şaban ARGUN

Son Okuma:

Arş. Gör. Ahmet Numan ÜNVER - Arş. Gör. Muhammed Ali ACAR

Arş. Gör. Nuray SARMAN

Kapak Tasarım

Halil YILMAZ

Baskı:

Çınar Mat. Yay. San. Tic. Ltd. Şti.

100. Yıl Mahallesi Matbaacılar Caddesi

Ata Han No.: 34/5 Bağcılar / İstanbul, 0212 628 96 00

Sertifika No: 12683

1. Basım

Ekim 2019 / 1000 adet basılmıştır.

İletişim Adresi:

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 – Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarneyriyat.com.tr – siparis@ensarneyriyat.com.tr

BİR ELEŞTİREL BAKIŞ YAHUT TUTUM ÖRNEĞİ OLARAK TEHÂFÜTLER GELENEĞİNDE ZİHNİYET VE YÖNTEM ÜZERİNE

Hüseyin SARIOĞLU*

DIN-FELSEFE İLİŞKİSİ SORUNU: TEHÂFÜTLER GELENEĞİNİN ZEMİNİ

İslâm dünyası bakımından daha sahabe nesli döneminde ortaya çıkan *rivâyet-dirayet/eser-re'y* ilişkisi meselesi gerek *İslâmî ilimlerin tedvini* sürecinde¹ gerekse Müslümanların başka inanç ve düşünce gruplarıyla olan yoğun teması neticesinde karşılaştıkları *akli/felsefi ilimlerin algılanması* bağlamında daima ulemanın en önemli gündem maddelerinden biri olmuştur. Ulema açısından bakıldığında, İslâmî ilimler çerçevesinde daha ziyade bir *yöntem/usûl/metot* konusu niteliğini haiz olan bu meselenin, akli/felsefi ilimlerin algılanması bağlamında esas itibarıyla bir *dinî* mesele hüviyetine bürünerek *vahiy/din/nakil-akıl/felsefe ilişkisi*, İslâm filozofları/*felâsife* zaviyesinden bakıldığında ise aynı meselenin epistemolojik zeminde açıklanıp temellendirilmesi gereken bir *hakikat sorunu* halini aldığı ortadadır. Bu üç durumun ayrı ayrı ele alınıp aralarındaki ilişkinin irdelenmesi bir tebliğ metninin sınırlarını aşacak genişlik ve derinlikte olduğundan, burada mesele, ikinci durumun yani *vahiy/din/nakil-akıl/felsefe ilişkisi* sorununun en önemli tezahürü konumundaki “tehâfütler geleneği” üzerinden değerlendirilecektir.

Esasen düşünce tarihi boyunca farklı görünümeler altında neredeyse bütün filozofların şu ya da bu oranda, olumlu veya olumsuz bir tavırla, ama mutlaka ilgilendiği bu konu, temel problemlerden biri olarak günümüzde de varlığını ve önemini korumaktadır. Din-felsefe/vahiy-akıl ilişkisine (i) *ya felsefe lehine din ile çatışma ve onu yadsıma*, ya da (ii) *din lehine felsefeye karşı çıkıp reddetme*, (iii) yahut da biri için diğerini feda etmeksizin *din ile felsefeyi uzlaştırmaya çalışma* şeklinde edilebilecek üç ayrı *tavır* ve *tutumla* yaklaşmak mümkündür. Hemen belirtmelidir ki Batı düşünce tarihinde olduğu gibi İslâm düşünce tarihinde de her üç tavır ve tutum da taraftar bulmuş ve savunulmuştur. Nitekim ilk İslâm filozofu Kindî, din adına felsefeye ve felsefeye meşgul olanlara karşı çıkan kimi çevrelerden şöyle söz eder:

---

* Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, sariogluh@gmail.com
¹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Talat Koçyiğit, *Kelâmcılarla Hadîşçiler Arasındaki Münakaşalar*, Ankara 1984; Abdullah Aydınlı, “Ehl-i Hadîs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, X/508-512; H. Yunus Apaydın, “Ehl-i Re’y”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, X/520-524; Hayreddin Karaman, “Fıkah”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIII/1-14; Y. Şevki Yavuz, “Kelâm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2002, 2XXV/196-203.

“Bu kitabımızda da (...) gücümüz ölçüsünde, dilin yapısı ve zamanın anlayışına göre o fikirleri bu yolun yolcularına en kısa ve en kolay bir tarzda eksiklerini de tamamlayarak takdim edeceğiz. Bunu yaparken, zamanımızın düşünürü olarak tanıdıkları halde, gerçekten uzak bulunanların yanlış yorumlamalarından çekindiğimiz için, iltibası gerektiren karmaşık noktaları uzun uzadıya tahlil yerine kısa kesmek zorunda kaldık. Lâyük olmadıkları halde, hakkı temsil durumunda olsalar da, bunların kıt zekâları gerçeğin esprisini anlamaktan âcizdir. (...) Saldırgan ve zâlim düşman durumunda olan bunlar, haksız yere işgal ettikleri kürsüleri korumak için, elde edemedikleri ve çok uzağında buldukları insanî faziletlere sahip olanları aşağılarlar. Amaçları riyaset ve din tacirliğidir. Oysa kendileri dinden yoksundur. (...) Gerçekte varlığın hakikatinin bilgisini (felsefe) edinenlere karşı çıkan ve onu küfür sayanın dinle bir ilişkisinin kalmaması gerekir.”²

İşaret edilen tavır ve tutumlardan ilkinde İbnü'r-Râvendî ile Ebu Bekir Zekeriyâ er-Râzî, ikincisine Gazzâlî, üçüncüsüne de Meşşâî filozoflar örnek oluşturmaktadır. İlerideki satırlarda görüleceği üzere “tehâfütler geleneği”nin ortaya çıkışının sebebi, üçüncü yani biri için diğerini feda etmeksizin din ile felsefeyi uzlaştırmaya yönelik tavır ve tutum olmuştur. Bu itibarla işaret edilen tavır ve tutumu benimseyen *felâsifenin* (Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd) bu doğrultuda izledikleri yolun temel kabulleri ile yöntem ve neticelerine kısaca işaret etmek yararlı olacaktır.

Meseleyi epistemolojik düzlemde “amaç”, “konu”, “vasıta-kaynak” ve “söylem” bağlamında irdeleyen *felâsifenin*, din ile felsefenin (i) *amaç* ve (ii) *konu* birliği içinde bulduklarında görüş birliği sergiledikleri açıktır. (iii) *Vasıta-kaynak* hususunda Fârâbî ve İbn Sînâ'nın dinin kaynağı/vasıtası olan *vahiy* olgusunu psikolojik zeminde ve rasyonel olarak açıklamaya girişerek Tanrı-âlem ilişkisi bağlamında savdukları “Sudûr Nazariyesi” ile ontik bir değer sayıp *kozmolojik*, *etik* ve *epistemolojik* işlevler yükledikleri “Fa’âl Akıl”ı, vahiy meleği Cebrâil ile özdeşleştirmişlerdir. Bu suretle, onlar, Fa’âl Akıl’ı hem felsefi bilginin nihai kaynağı/aktif ilkesi hem de dinin/vahyin vasıta-kaynağı konumuna oturtmuşlardır. Fârâbî ve İbn Sînâ'nın bu yaklaşımı aslında “hakikatin birliği” fikrini temellendirmek üzere savunulan “Philosophia Perennis” (*el-Hikmetü'l-Hâlide*) anlayışının bir izdüşümünden ibaret idealist, yarı-mistik ve işrâkî yönelimin tezahürü niteliğindedir. Buna karşılık Kindî ve İbn Rüşd, vahyin ilahî bir lütuf ve hakikat olduğunu vurgulamakla yetinerek rasyonel bir izaha gerek görmemişlerdir. İbn Rüşd -Fârâbî ve İbn Sînâ gibi din ile felsefenin aynı kaynaktan beslendiğini kabul etmekle beraber- bu durumu “süt kardeş” benzetmesi üzerinden bambaşka bir yaklaşımla temellendirmeye çalışmıştır. İbn Rüşd'ün, birçok konuda olduğu gibi, din ile felsefeyi uzlaştırmada da temel aldığı şey “sebeplilik ilkesi”dir. İnsan bilgisi, nesnelere tabiatına bağlı olarak gerçekleşir. “Tabiat” denen şey de var olanlara has “özel yapı”lardan ibaret olup beşerî

² Kindî, *İlk Felsefe Üzerine*, çev. Mahmut Kaya (*Felsefi Risâleler* içinde), Klasik, İstanbul 2002, s. 141-142.

bilginin konusu ve dayanağı durumundaki bu “özel yapı”ların sebebi *ilâhi ilim-hikmetten* başkası değildir. Bir başka söyleyişle *Allah’ın ilim-hikmeti bu özel yapıların, bunlar da beşerî bilginin sebebi* olmaktadır. Hal böyle olunca peygamberin zihnine vahiy yoluyla gelen *dinin* de filozofların beşeri bilme vasıtalarıyla ilahi ilim ve hikmetin ürünü olan tabiattan ürettikleri *felsefenin* de nihai kaynağı *ilahi ilim-hikmet* olmaktadır. (iv) Kindî ve İbn Rüşd’ün *söylem, yöntem ve üslup* itibarıyla *dinin* üstünlüğünü vurgulamalarına karşılık özellikle Fârâbî ve İbn Sînâ böyle bir değerlendirme yapmamış, ancak Fârâbî vahiy olgusuna psikolojik/rasyonel açıklama getirirken sergilediği yaklaşımla teorik açıdan felsefeye öncelik verdiği şeklindeki tartışmaların konusu olmuştur.³

II. TEHÂFÜTLER GELENEĞİ

İslâm dünyasında felsefeye karşı en başından itibaren ortaya çıkan Kindî’nin de yakındığı olumsuz tavır ve tepkiler, ateşli münâzara ortamlarında ileri sürülen birtakım görüşler⁴ ve Gazzâlî’nin deyiimiyle “... *kelâmcıların kitaplarında yer alan ve filozofları reddetme amacına yönelik bir kısım kapalı, karmaşık ve dağınık sözler*”⁵ olmaktan öteye gidememiştir. Endülüs’lü İbn Hazm’in (ö. 1064) kaleme aldığı *er-Redd ale’l-Kindî el-feylesûf* ve *et-Tahkik fi nakdi Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî* adlı iki risâlenin, Gazzâlî (ö. 1111) öncesi dönemde bu konudaki en kayda değer girişimin ürünü olduğu söylenebilir de felsefeye yönelik en ciddi, en sistemli, en hazırlıklı ve en etkili eleştirinin Gazzâlî tarafından *Tehâfütü’l-felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)* ile ortaya konulduğu bilinen bir gerçektir. Gazzâlî’nin filozoflara yönelik eleştirisine cevabın da adeta ilk İslâm filozofu Kindî’ye yönelik eleştirinin Endülüs’ten gelişini telafi edercesine yine Endülüs’ten İbn Rüşd’ün (ö. 1198) *Tehâfütü’l-Tehâfüt (Tutarsızlığın Tutarsızlığı)* adlı eseriyle verilmiş olması dikkate şayan bir durumdur.

Bir bakıma Gazzâlî’nin *felâsifeyi* tekfir etmekten çekinmediği üç mesele üzerinden ve yine onun yaptığı gibi *felâsifeyi* temsilen İbn Sînâ ile adeta “güreş”e tutuşan Şehristânî’nin (ö. 1153) *Kitâbu’l-Müsâra’a*⁶ adlı eseri de İbn Rüşd’ün Gazzâlî’ye karşılık vermesiyle başlayan “tehfütler geleneği”ne dahil edilmelidir. Selçuklu ve

³ Din ile felsefenin uzlaştırılmasına yönelik çabalar konusunda bkz. Hüseyin Sarıoğlu, “Meşşâi Filozofların Din ile Felsefeyi Uzlaştırma Çabaları/The Attempts of Muslim Peripatetic Philosophers to Reconcile Religion With Philosophy”, *Kutadgubilig*, Sayı 10, İstanbul 2006, s. 121-136.

⁴ Bu münazaralara örnek olmak üzere Şii-İsmâîli doktrinin tanınmış temsilcilerinden Ebû Hâtîm er-Râzî’nin *A’lâmu’n-nübüvve* (nşr. Salah es-Sâvî-Gulâm Rızâ A’vânî, Tahran, 1397/1977) adlı eserinde naklettiği ve kendisiyle Ebû Bekir er-Râzî arasında geçen tartışma zikredilebilir. Bu tartışma Mahmut KAYA tarafından tercüme edilerek *İslâm Tetkikleri Dergisi*’nde yayımlanmıştır (IX, İstanbul 1995, s. 51-76).

⁵ *Gazzâlî, el-Munkuzu mine’ d-Dalâl (Mecmû’atü Resâilü’l-İmâm el-Gazzâlî VII içinde)*, Beyrut 1988, s. 34.

⁶ Şehristânî, *Kitâbu’l-Müsâraa-Filozoflarla Mücadele*, çev. Aygün Akyol-Aytekin Özel, Litera Yayıncılık, İstanbul 2017.

Osmanlı dönemi düşünce ve eğitim tarihinde önemli yeri olan Ebherî'nin (ö. 1265) felsefe ile kelim arasında ortaklaşa irdelenen "on sekiz mesele"yi ihtiva eden risalesi⁷ de yine bu kapsamda değerlendirilebilecek bir metin niteliğindedir. Fâtih Sultan Mehmed döneminde çeşitli adlarla kaleme aldıkları "tehâfüt"ler ile Hocazâde Muslihuddin Efendi (ö. 1488), Alâeddin Ali et-Tûsî (ö. 1482) ve Abdurrahman-ı Câmî (ö. 1492) İslâm düşüncesine farklı bir katkı yapmışlardır. Hocazâde'nin eseri için birer hâşiye kaleme alan Hakîm Şah el-Kazvîni (ö. 1523) ve Kemalpaşazâde (ö. 1534) ile Kemalpaşazâde'nin hâşiyesine *Ta'likâ* yazan Muhyiddin Mehmed Karabâgî (ö. 1535) tehâfütler geleneğini devam ettirmişlerdir. Ayrıca tehâfüt tartışmaları üzerine ciddi değerlendirmeler yapan İbn Teymiyye (ö. 1328)⁸ de bu geleneğin bir mensubu olarak değerlendirilebilir.

III. GAZZÂLÎ ve FELSEFE

Hüccetü'l-İslâm ünvanı ve Ebû Hâmid künyesiyle anılan Gazzâlî, evveleminde bir *hakikat arayıcısı* olup felsefeyle münasebeti de esasen bu niteliği alakalı olmalıdır ki o, bu durumu şöyle dile getirir: "*Her şeyin hakikatini anlayıp kavramaya karşı susuzluğum gençlik çağımdan beri yüce Allah'ın mayama kattığı, doğuştan gelen bir ade-tim olup kendi irade ve çabama bağlı bir şey değildir.*"⁹ Yaratılışından gelen bu eğilimi doğrultusunda "taklit bağından kurtulan" Gazzâlî o güne kadar edindiği tüm bilgileri ve bizzat "bilgi"nin kendisini şüpheli/eleştirici bir yaklaşımla değerlendirme ihtiyacı duyar:

"... kendi kendime dedim ki, benim amacım sadece her şeyin gerçek bilgisine ulaşmaktır. O halde gerçekte bilginin ne olduğunu araştırmak gerekir. Anladım ki kesin bilgi, bilinenin hiçbir şüphe taşımayacak, yanılma ve hayale yer bırakmayacak, zihnin (*kalb*) bunlara imkan ve ihtimal tanımayacak derecede açık ve seçik hale gelmesidir. Aksine, hataya düşmemenin güvencesi şudur: Bilgideki kesinlik öyle olmalıdır ki, mesela bir kimse taşı altına, değneği ejderhaya dönüştürerek bilginin yanlışlığını ortaya koymaya yeltense, bu durum hiçbir şüphe ve ihtimale (*imkân*) yol açmamalıdır."¹⁰

Gazzâlî'nin bu anlayış doğrultusunda duyular ve akıl yoluyla kazandığı bilgileri eleştirel bir irdelemeye tabi tuttuğunu ve epistemolojik bir buhran halinde iki ay kadar sürdüğünü belirttiği bu arayışı zorunlu/önsel bilgilerin kesin geçerli olduklarını anlayıp kabul etmesiyle neticelenir. Onun kendi ifadesiyle "*Bu süreç içinde ben düşünce ve ifadede değilse bile psikolojik olarak bir sofist idim. Nihayet yüce Allah beni*

⁷ Ebherî, Risâle müstemile alâ semâniy aşera mes'ele fi'l-kelâm vaka'a fihâ en-nizâ'u beyne'l-hukemâ ve'l-mütেকellimîn, nşr. Hüseyin Sarıoğlu (el-Ebherî'nin Kelâm ve Felsefeye İlişkin Bir Eseri içinde) İstanbul 1995.

⁸ İbn Teymiyye, *Der'u Te'ârudi'l-Akli ve'n-Nakl*, thk. M. Reşad Salim, Riyad 1979.

⁹ Gazzâlî, Dalâletten Kurtuluş, çev. Mahmut Kaya (*İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* içinde), İstanbul 2003, s. 342.

¹⁰ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 343.

bu hastalıktan kurtardı ve zihnim tekrar sağlığına ve dengeye kavuştu; bu sayede zorunlu akli bilgiler tekrar geçerli ve güvenli hale dönerek kesinlik kazandı."¹¹

Bu yeni zihin durumu ve kesin güvenilir bilgi anlayışıyla hakikati arayanların kelâmcılar, bâtıniler, filozoflar ve sûfiler olmak üzere dört grupta toplandığını düşünen Gazzâlî sırasıyla kelâmcıların, filozofların, bâtınilerin ve sûfilerin yollarını araştırmaya girişerek çeşitli eserler vücuda getirmiştir ki bunlar arasında *Tehâfütü'l-Felâsife* ayrı bir öneme ve konuma sahiptir.

Tehâfütü'l-Felâsife: Zihniyet

Kelâm alanındaki bilgi ve tecrübesi ile "bir ilmi son noktasına kadar kavramayan, hatta o alanı en iyi bilenün düzeyine gelip geçmeyen, o ilimde otorite sayılanın farkına varmadığı derinlik ve tehlikeleri sezmeyen kimse, o ilmin bozuk yönlerini farkedemez"¹² sonucuna ulaşan Gazzâlî, felsefe alanında bu yetkinlikte bir İslâm âlimi görmediğini belirtir. Bir mezhep yahut akımı bütünüyle anlamadan ve tüm inceliklerine vâkıf olmadan reddetmenin karanlığa taş atmaktan öte bir anlam taşımadığı düşüncesiyle, iki yılı aşkın bir süre boyunca, yürüttüğü tedris faaliyetinden artakalan vakitlerde felsefe kitaplarını tetkik eden Gazzâlî, bir yıl kadar da bunlar üzerinde düşünüp "derinliklerini ve tehlikelerini" araştırarak Makâsıdu'l-Felâsife adlı eserini kaleme alır (1094). İşte bundan sonra artık kendisinin bu alanda söz söyleme yetkisini haiz olarak filozoflarla hesaplaşmaya girişir ve *Tehâfütü'l-Felâsife*'yi¹³ vücuda getirmiştir (1095).

Gerek *Tehâfüt*'ün dibâce kısmı ile dört mukaddimesinde, gerekse *el-Munkiz*'de yer alan ifadelerinden anlaşıldığına göre o, filozofları eleştirirken dinî, sosyal, epistemolojik, psikolojik, metodolojik bazı gerekçelerle yola koyulmuştur.

Hemen ifade edelim ki Gazzâlî'nin filozoflarla hesaplaşma gerekçelerinin başında (i) dinî ve (ii) sosyal nitelikli olanı gelir: O dönemin İslâm toplumunda kendilerinin zekâ ve anlayış bakımından diğer insanlardan üstün ve seçkin oldukları düşüncesiyle dinî emir ve kuralları küçümseyen, hatta hiçe sayan (ibâhî) bir zümre türemiştir ki ona göre bu anlayış ve tavrın gerisinde biri epistemolojik diğeri psikolojik iki etken söz konusudur. (iii) İlki, bu kişilerin olgun akla ve birçok fazilete sahip olduğuna inandıkları Sokrat, Hipokrat, Platon ve Aristoteles gibi hekim ve filozofların, uydurulmuş kanunlar ve aldatıcı hileler olarak gördükleri şeriatları ve inançları inkâr ettikleri şeklinde yalan-yanlış bilgiler edinmiş olmaları; (iv) diğeri de onların sıradan insanlardan ayrılarak bu erdemli seçkinler sınıfına girmek ve böylece zarif görünmek sevdasına, yani aşağılık duygusuna kapılmış olmalarıdır.¹⁴ (v)

¹¹ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 343-345.

¹² Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 347-348.

¹³ Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife: Filozofların Tutarsızlığı*, nşr. ve trc. Mahmut Kaya - Hüseyin Sarioğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2005.

¹⁴ Gazzâlî, *Tehâfüt*, s. 1-3; Gazzâlî, *Batınîliğin İçyüzü: Fedâihu'l-Batıniyye/el-Mustazhiri*, çev. Avni İlhan, Ankara 1993, s. 21, 22.

Diğer yandan filozoflar bir aldatıcı tutum ve söylem içindedirler: Şöyle ki onlar, özellikle metafiziğe ilişkin görüşlerini temellendirmede zora girdiklerinde muhaptaplarını ikna etmeye bu ilmin zeki kimselerin bile anlayamayacağı ölçüde karmaşık, kapalı ve içinden çıkılmaz olduğunu; dolayısıyla metafizik problemlerin çözümünü sağlayacak bilgi düzeyine ancak matematik ve mantık ilimleri öğrenilerek ulaşabileceğini söylerler. Oysa Gazzâlî'ye göre, matematiğin metafizikle hiçbir ilgisi yoktur. Birinin çıkıp "metafiziği anlamak için matematik gereklidir" demesi, bir başkasının "aritmetik için tıp gereklidir" demesinden farksızdır.¹⁵ Mantığın gerekliliği ve yararı konusunda filozoflarla hemfikir olan Gazzâlî, bununla birlikte mantığın sadece onlara özgü bir bilgi ve yöntem olmadığını savunur. Kaldı ki ona göre filozoflar metafizik alanında mantık ilke ve kurallarına bağlı kalmış değillerdir.¹⁶ Bu yüzden metafizik problemlere dair görüşleri araştırma ve kesin bilgiye değil zan ve tahmine dayandığından, filozoflar matematik ve mantıktaki başarılarını kullanarak bunların doğru olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadırlar ki bu bir aldatmacadan ibarettir.¹⁷

Tehâfütü'l-Felâsife: Yöntem/Amaç ve Strateji

Kısaca işaret edilen bu gerekçelerden yola çıkan Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*'yi yazmaktaki amacını şöyle dile getirir:

"Amacım, önceki filozofların metafiziğe ilişkin inançlarının tutarsız ve görüşlerinin çelişik olduğunu açıklayarak reddetmek; gerçekte aklı başındakiler için alay konusu olan öğretilerinin iç yüzünü ve tehlikelerini göz önüne sermek ve bunun sıradan halk yığınları arasından çeşitli inanç ve görüşleriyle temayüz eden zeki kimselere ibret olmasını sağlamaktır."¹⁸

Serdettiği gerekçeler, güttüğü amaç ile izlediği yöntem ve strateji bir arada düşünüldüğünde Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-Felâsife*'i yazmaya girişirken adeta bir *savaş ilan etme halet-i rûhiyesi* içinde bulunduğunu söylemek mümkün gözükmektedir. Hal böyle olunca onun savaş planı konumundaki özel yönteminin (i) *hasmın silahıyla silahlanmak şarttır*, (ii) *harp hiledir/taktiktir/stratejidir* ve (iii) *ganimet helaldir* şeklindeki üç temel kabule dayandığı düşünülebilir.

i. Hasmın silahıyla silahlanmak şarttır: Mantık

Gazzâlî'nin, yukarıda değinildiği üzere, *Tehâfüt*'ü yazmadan önce yaklaşık üç yıl boyunca *felâsifenin* eserlerini okuyup incelemesini onun bu kabulünün bir gereği saymak yanlış olmasa gerektir. Diğer taraftan onun, filozoflarla hesaplaşırken onların kendi yöntemleri, alet ve edevatı yani bir bakıma "silah"ı sayılabilecek olan

¹⁵ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁶ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁷ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 4, 10-11.

¹⁸ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 3.

mantık ve terminolojiyi kullanacağını söylemesi¹⁹ de yine bu bağlamda değerlendirilmelidir. Kaldı ki önceki kelamcılar tarafından bilindiği halde benimsenmeyen mantık disiplini Gazzâlî'nin gerekli ve yararlı bir bilgi ve yöntem olarak benimseyip sahiplenerek her alanda geçerli ve güvenilir bir yöntem olarak ilan etmesiyle birlikte İslâm düşüncesinin seyrinin nasıl köklü bir değişim ve dönüşüm geçirdiği bilinmektedir.

ii. Harp hiledir/taktiktir/stratejidir:

Filozofları ilzam edip görüşlerini geçersiz kılabilme üzere oluşturduğu stratejinin dört adım içerdiği görülüyor. Şöyle ki:

1. Cepenin Daraltılması:

a) Felsefe-Bilim Ayrımı

Gazzâlî, kendi amacı ve yöntemi doğrultusunda felsefenin **matematik, mantık, fizik, metafizik, siyâset ve ahlâk** olmak üzere altı ana disiplini içerdiğini belirtir. Bunlardan **matematik, mantık** ve (büyük ölçüde) **fizik, ispata dayalı** (burhânî) olmaları itibarıyla **epistemolojik açıdan güvenilir** ilimler olup dinî meselelerle olumlu yahut olumsuz hiçbir ilgileri bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu ilimlerin özellikle **din adına eleştirilip reddedilmesi faydadan çok zarar getirir**. **Siyâset** ve ahlâka gelince, filozoflar bu alanlara ait görüşlerini peygamberlerin ve sülûflerin öğretilerinden yararlanarak olgunlaştırdıklarından, bunlar da epistemolojik ve dinî açıdan herhangi bir sakınca taşımamaktadırlar. Onların dinî ilkelerle çeliştikleri ve hataya düştükleri alan metafiziktir. Ayrıca fizik disiplininin konuları arasında yer almakla birlikte metafizik boyutu da bulunan sebep-sebepli ilişkisi (determinizm-causalite) ve nefis problemi de bu bağlamda değerlendirilmelidir.²⁰

b) Terminoloji Farkından Kaynaklanan Sorunlar Ayrımı

Gazzâlî, felâsifenin farklı terminoloji kullanmasından kaynaklanan çelişki ve tartışmaları, ortak bir anlam kastedilmek şartıyla, üzerinde durulması gerekmeyen ayrıntılar olarak görmüş ve tartışma dışı tutma yoluna gitmiştir.²¹

c) Ateist-Deist-Teist Filozoflar Ayrımı

Filozoflar, Gazzâlî'ye göre, Tanrı ve âlem yahut metafizik/ilahiyat anlayışları bakımından dehriyyûn (materyalist, ateist), tabî'yyûn (naturalist, deist) ve ilâhiyyûn (teist) olmak üzere üç grupta mütalaa edilebilir. Deistler ve teistler ateist filozofların, teistler de deist filozofların doktrinlerinin geçersizliğini ortaya koyduklarından onlarla bir hesaplaşmayı lüzumsuz gören Gazzâlî, teistlerin (ilâhiyyûn) metafizik görüşlerini eleştiri konusu yapacağını deklere etmiştir.²²

¹⁹ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 11; Gazzâlî, *Dalâletten Kurtuluş*, s. 347-348.

²⁰ Gazzâlî, *a.g.e.*, 6-12, 19-20; Gazzâlî, *Dalâletten Kurtuluş*, s. 350-353.

²¹ Gazzâlî, *Tehâfüt*, s. 6.

²² Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 4; Gazzâlî, *Dalâletten Kurtuluş*, s. 348-350.

d) Aristoteles-Diğer Teist Filozoflar Ayırımı

Ona göre bu çerçevede Aristo'nun düşünce sistemindeki çelişkilerin ortaya konulması, belirlenen amacın gerçekleşmesini sağlayacak en kestirme yoldur. Çünkü Aristo, kendinden önceki düşünürlerin doktrinlerini inceleyip eleştirerek gereksiz ayrıntılardan arındırdığı, böylece filozofların temel düşüncelerine en yakın görüşleri belirlediği ve felsefi ilimleri sistemleştirdiği için Mutlak Filozof ve Mualim-i Evvel unvanı alan kişidir.²³

e) Fârâbî ve İbn Sina-Diğer Felâsife Ayırımı

İslâm dünyasında Aristo doktrinini en iyi nakleden, inceleyen ve anlayanların Fârâbî ve İbn Sinâ olduğunu belirten Gazzâlî için bu iki filozofun eserleri ile düşünce sistemlerini esas alarak yapılacak bir eleştiri amacın gerçekleşmesi bakımından yeterli olacaktır.²⁴

2. En Etkili Savunma/Mücadele Saldırısıdır

Amaç, filozofların çelişki ve tutarsızlıklarını açığa çıkarmak, böylece yöntem ve doktrinlerinin çelişkisiz olduğunu sanarak filozoflara iyimser yaklaşanları uyararak olduğuna göre, yapılması gereken şey, *herhangi bir tez ortaya koymaksızın yalnızca filozofları sıkıştırmak, görüş ve yaklaşımlarını sorgulayarak doktrinlerini geçersiz kılıp reddetmektir.*²⁵

3. Genişletilmiş Lojistik yahut Kutsal İttifak

Gazzâlî'ye göre filozofların görüş ve doktrinleri doğrudan dinin temel ilkeleleriyle ters düşmekte olup bu yüzden onlara karşı çıkarken kendini herhangi biriyle bağımlı sayıp sınırlamaksızın bütün fırka ve mezheplerinin görüşlerinden yararlanarak güç birliği oluşturmak en uygun yoldur.²⁶

4. Topyekûn Taarruz yahut Öldürücü Darbe: Tekfir

Yukarıda işaret edilen gerekçelerden yola çıkarak yöneldiği amaç ile çizdiği çerçeve ve belirlediği özel yöntem/strateji doğrultusunda filozofların doktrinlerini yirmi mesele halinde eleştirel incelemeye tabi tutan Gazzâlî, onların on yedi meselede hata ettikleri; (i) âlemin ezeliyeti, (ii) Allah'ın ilminin cüz'î varlıklarla olan ilişkisi ve (iii) ahiret hayatının ruhaniliği konusundaki görüşleri sebebiyle küfre düşükleri sonucuna varmıştır.²⁷

²³ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 4.

²⁴ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 4-5.

²⁵ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 9.

²⁶ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 9.

²⁷ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 225-226; ayr. Dalâletten Kurtuluş, s. 352-353; İtikad'da Orta Yol, çev. Kemal Işık, Ankara 1971, s. 188-189.

iii. Ganimet Helaldir

Başta İbn Rüşd olmak üzere pek çok araştırmacının da dikkat çektiği üzere²⁸ Gazzâlî, *felâsifin* hatalı bulduğu hatta onların tekfir edilmesine gerekçe saydığı görüşlerini alıp başka eserlerinde farklı terminoloji ve kurgulamayla kendi düşünce sisteminin unsuru haline getirmekten de çekinmemiştir.²⁹ Dahası bu yaptığını makul ve meşru göstermek üzere *el-Munkız*'da şu ifadeler yer vermiştir:

“Bazı kimseler bizim din ilimlerinin sırlarına ilişkin eserlerimizde yer alan bazı ifadelerle itiraz etmiştir. [...] Sanırlar ki bu ifadeler öncekilerden alınmıştır. Halbuki bunların bir kısmı zekâ ürünüdür ve bir başkasının söylediğiyle örtüşmesi pekâlâ mümkündür. [...] Farzet ki o ifadeler yalnız onların kitaplarında mevcuttur, eğer onlar özünde mâkul, kanıtla desteklenmiş, Kitap ve sünnete de aykırı değilse niçin uzak durulup karşı çıkılması gerekir?”³⁰

Esasen onun kelâm, felsefe, bâtınlık ve tasavvuf üzerine yaptığı çalışmalar neticesinde zihin ve ruh dünyasında ortaya çıkan ve Bağdat'tan ayrılmasına (1095) sebep olan iç muhasebeye dayalı *ahlakî bunalımın* daha çok zahiren reddetmek durumunda kaldığı pek çok şeyin içten içe etkisinde kalması suretiyle yaşadığı *gerilim* ile alakalı olabileceği rahatlıkla düşünülebilir. Nitekim *Tehâfüt*'ü yazdığı sıradaki zihin durumu doğrultusunda izlediği yöntem ve strateji ile vefatından kısa süre önce (1108-1009) kaleme aldığı *el-Munkız*'in satır aralarında izlenebilen zihin durumu ve yöntem ilkelerinin³¹ birbirinden hayli farklı oluşu, işaret edilen *gerilim* ve *ikilemin* bir yansıması olsa gerektir.

IV. İBN RÜŞD ve TEHÂFÜTÜ'L-FELÂSİFE

Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife* ile gerçekleştirmeyi düşündüğü amaç ile bunun için izlediği yol ve yönteme ilişkin olarak İbn Rüşd'ün *Tehâfütü't-Tehâfüt: Tutarsızlığı Tutarsızlığı* başlığı altında ortaya koyduğu eleştirel değerlendirmelere zemin oluşturan zihin durumu ile yöntem anlayışına kısaca işaret etmek yararlı olacaktır. İnsan gerçeğini düşünce sisteminin odağına yerleştiren İbn Rüşd'e göre insanı insan kılan onun aklî fiilleri olup insanın “varlık gayesi”ni tahakkuk ettirmesini sağlayacak olan “bilgi” ve düzenli bilgiler bütünü demek olan “ilim” bir zihniyet ve yöntem işidir.

²⁸ İbn Rüşd, *Tehâfütü't-Tehâfüt*, nşr. Süleyman Dünya, Kahire 1980, I/213; II/546; *el-Keşf an Menâhici'l-Edille fi Akâ'idil-Mille*, thk. Mahmud Kâsım, Kahire 1964, s. 182-183; Muhammet Özdemir, “Üç Mesele” *Bakımından Gazzâlî ve İbn Sinâ*, Saarbrücken 2015, s. 57-70, 449-450.

²⁹ Bkz. Gazzâlî, *Varlık Bilgi Hakikat: Mişkâtü'l-Envâr*, nşr. ve trc. Mahmut Kaya, Klasik, İstanbul 2016.

³⁰ Gazzâlî, *Dalâletten Kurtuluş*, s. 354-355.

³¹ Bkz. Hüseyin Sarıoğlu, “İbn Rüşd'ün Bakışıyla Gazzâlî ve Felsefe”, *İlmî Araştırmalar* 3, İstanbul 1996, s. 89-90.

Tehâfütü't-Tehâfüt: Zihniyet

İbn Rüşd'ün "zihniyet dünyası" için kurucu unsur sayılabilecek ilkeler şöylece ifade edilebilir: (a) Herhangi bir konuda bilgi sahibi olmak üzere girilen zihinsel faaliyetin amacı, yalnızca "gerçeğe ulaşmak" (talebül-hakk) olmalıdır. (b) Gerçeğe ulaşma sürecinde ortaya çıkan hiçbir zorluk, engel ve mazeret bu yoldan alıkoymamalı, görev ve sorumluk bilinci ile gerçeği aramaya devam etmelidir. (c) Gerçeğe ulaşmak adına insanlığın felsefe ve bilim alanında ortaya koyduğu yöntem, tecrübe ve birikim küçümsenmemeli ve göz ardı edilmemelidir. (d) Gerçeği bulma yolunda yöntem, tecrübe ve görüşlerinden yararlanılabilecek kimselerin inançları ile mensup oldukları din, mezhep yahut toplum, hiçbir şekilde gerçeğin önüne geçirilmemelidir. (e) Karşılaşılan hiçbir fikir ve düşünce körü körüne kabul edilmemeli, tam tersine "eleştirici" ve "seçici" bir tavırla değerlendirilmelidir. (f) İnsan aklının kavrayıp çözüme kavuşturmada yetersiz kaldığı metafizik sorunlar konusunda son söz "vahy"e bırakılmalı; bununla birlikte uzmanlık şartını haiz olanların yorum yapma hak, yetki ve sorumluluklarının olduğunu kabul edilmelidir. (g) Özellikle metafizik sorunlara ilişkin hiçbir yorum kesin-doğru olarak değil, başkalarına oranla daha tutarlı ve başarılı bir yorum olarak görülmeli; daha tutarlı ve güvenilir başka yorumların ortaya konulmasının her zaman için mümkün olduğu da kesinlikle unutulmamalıdır.³²

İbn Rüşd, herhangi bir ilmi/felsefi araştırmanın esas itibarıyla iki yöntem izlenerek yapılabileceği görüşündedir. (i) İlki, "doğrudan soruna odaklanarak çözüme ilişkin bir tez ortakoyma" yöntemidir ki filozofumuza göre felsefe ve bilim için en doğru, tam ve yararlı yöntem budur. Ne var ki bu, herkese nasip olan ve üstesinden gelebileceği kolay bir iş değildir. (ii) Diğeri de "herhangi bir sorunun çözümüne ilişkin olarak ortaya konulmuş bir görüşten (tez) yola çıkılarak yeni bir çözüm yahut yorum (antitez) üretme" yöntemidir. İbn Rüşd, "eksik yöntem" olarak nitelendirdiği bu yöntemin çok daha yaygın ve kolay olduğunu belirtir. Ona göre bu yöntemle başvuranların hakikati elde edebilmek için çok daha dikkatli ve titiz davranmaları kaçınılmazdır. Zira gerek daha önce ele alınmış olan sorunun gerekse çözümüne ilişkin olarak ortaya konulmuş olan görüşün iyi ve doğru anlaşılması önemli bir aşama, yeni ve daha doğru bir çözüm üretilmesi bir diğer önemli aşama olup ayrı ayrı dikkat ve emek gerektirmektedir. İbn Rüşd'ün bu bağlamda altını çizdiği hususları şöylece ifade etmek mümkündür: (1) Hareket noktası olarak alınan görüş (tez), adeta kendi savunduğu görüşmüşçesine, bütün dayanak ve gerekçeleri ile birlikte, son derece tarafsız/önyargısız bir yaklaşımla ortaya konulmalıdır. (2) İlk bakışta gerçek dışı, yanlış ve hatalı gibi görünen bu görüş karşısında, onu ileri sürenin bakış açısı, yöntemi ve gerekçeleri doğrultusunda konu tekrar tekrar gözden geçirilmeli, bu durumu ortadan kaldıracak sağlam ve tutarlı öncüller bulmaya çalışılmalıdır. (3) Gerçeğe ulaşmak kadar, onun diğer insanlarla paylaşılması da İbn Rüşd için büyük önem taşır ve bu da bir yöntem işi olup gerçeğin hem elde edilmesi

³² Bkz., Hüseyin Sarıoğlu, *İbn Rüşd Hayatı Şahsiyeti Etkileri*, Plural, Köln 2018, s. 32-34.

hem de başkalarına aktarılması ayrı ayrı önem taşır; bu itibarla da her iki süreç de bir zihniyet, yöntem ve sabır işidir. Dolayısıyla bu gibi incelikler göz ardı edilerek herkesi ilgilendirmeyen sorunlar ile bunlara ilişkin yorumların, uluorta tartışılması çoğu insan için faydadan çok zarar getirir.³³ İbn Rüşd, bu hatayı işlediklerini düşündüğü kelâmcıları ve özellikle Gazzâlî'yi eleştirirken dahi yukarıda sıralanan ilke ve ölçüleri gözetmiş; ayrıca diğer çalışmalarında da aynı duyarlılığı daima göstermiştir.

Tehâfütü't-Tehâfüt: Yöntem: Amaç ve Eleştiri

İbn Rüşd, Tehâfütü't-Tehâfüt'ün hemen başında bu kitabı hangi amaçla kaleme aldığını "Bu kitabın amacı, Ebû Hâmid'in Tehâfütü'l-felâsife adlı kitabında ileri sürdüğü görüşlerin doğruluk ve doyuruculuk derecesini göstermek ve bunların büyük bir kısmının kesinlik ve doğruluk derecesinden uzak olduğunu ortaya koymaktır"³⁴ şeklinde açıkça dile getirirken yukarıda işaret edilen ilim zihniyeti ve yöntem ilkelerine olan bağlılığını da göstermiştir. Onun bu amaç doğrultusunda Tehâfütü'l-Felâsife bağlamında ortaya koyduğu değerlendirmeleri Gazzâlî'nin (i) amacına, (ii) özel yöntemine ve (iii) metafizik konusundaki özensizliğine yönelik eleştiriler olmak üzere üç başlık altında toplamak mümkündür.

i. Tehâfütü'l-Felâsife'deki Amaç Gazzâlî'ye Yakışmıyor

İbn Rüşd'ün Gazzâlî'ye yönelik eleştirilerinin başında onun Tehâfütü'l-felâsife'de güttüğü amaç ve anlayışa ilişkin olanı gelmektedir. Yukarıda değinildiği üzere Gazzâlî anılan eseri yazmaktaki amacını kitabın hemen girişinde açıkça belirtmiş ve muhtelif yerlerinde de şu ifadelerle tekrarlamıştır:

"Biz bu kitapta kendimizi, sadece onların öğretilerini bulandırmak ve tutarsızlıklarını gösteren çeşitli delillerini bozmakla sınırlı tuttuk. Bunu yaparken belli bir öğretiyi savunma yoluna gitmedik. Böylece bu kitabın amacını aşmadık [...] Bu konudaki gerçek görüşün ortaya konulmasına gelince, biz onu, [...] Kavâ'idü'l-akâid adını verdiğimiz kitapta anlatacağız. Biz, bu kitapta nasıl yıkmaya özen gösterdiysek, orada da yapmaya özen göstereceğiz."³⁵ "Biz bu kitapta [yanlışları] düzeltmek üzere meselelerin derinliğine dalan [bir kimse] gibi davranmadık. Amacımız sadece filozofların tezleri hakkında şüphe uyandırmaktır..."³⁶

Bu açık ifadeleri nedeniyle kötü niyetli olabileceğini düşünmekten kendini alamasa da³⁷ Gazzâlî'nin böyle bir amaç gütmüş olabileceğini bir türlü kabullenmek istemediği anlaşılan İbn Rüşd şöyle demektedir:

³³ Sarıoğlu, *a.g.e.*, s. 34-36.

³⁴ İbn Rüşd, *Tehâfütü't-Tehâfüt*, nşr. Süleyman Dünya, Kahire 1980, I/59.

³⁵ Gazzâlî, *Tehâfüt*, s. 46-47.

³⁶ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 78.

³⁷ İbn Rüşd, *Tehâfütü't-Tehâfüt*, I/257, 411; II/538, 609, 627.

“Gazzâlî'nin, buradaki amacının gerçeğin bilgisi değil, sadece filozofların görüşlerini geçersiz kılmak ve yanlış iddialarını açığa çıkarmak olduğu şeklindeki sözüne gelince, böyle bir amaç o şöyle dursun, kötülükte son derece ileri gidenlere dahi yakışmaz. Bunun aksi nasıl mümkün olabilir?!”³⁸

Filozofumuzun gözünde Gazzâlî böylesine yıkıcı ve kötü amaç güdecek biri olmadığına, *Tehâfütü'l-felâsife* de bir vâkıa olarak ortada durduğuna göre, onu, bu işe yönelten başka etkenler olmalı diye düşünen İbn Rüşd, şu ihtimaller üzerinde durmuştur: (a) Gazzâlî bu gibi konulan gerçek yönleriyle anlamış olduğu halde, burada, gerçeğe aykırı şekilde ortaya koymuş yahut (b) iyi bilmediği konular hakkında görüş beyan etmeğe kalkışmış olmalıdır. Birinci davranışın ancak kötü niyetlilerin, ikincisinin ise cahillerin harcı olduğunu belirten İbn Rüşd, Gazzâlî'nin her iki nitelikten de uzak ve üstün şahsiyet olduğu kanaatiyle “*iyi cins bir at da tökezleyebilir; Ebû Hâmid'in sürçmesi de bu kitabı yazmış olmasındır.*”³⁹ demekten kendini alamamıştır. Her şeye rağmen Gazzâlî'nin böylesine olumsuz ve yıkıcı bir amaç doğrultusunda davranmış olmasını filozofumuz, onun (a) içinde bulunduğu şartlar ve (b) bilgi eksikliği olmak üzere iki sebeple açıklamaya çalışmıştır.

1. Gazzâlî'nin İçinde Bulunduğu Şartlar

Yukarıda sözü edildiği gibi Gazzâlî'yi filozoflarla hesaplaşmaya yönelten etkenlerin başında o dönemde, dinî inanç, ilke ve ibadetleri küçümseyen hatta hiçe sayan bazı kişi ve grupların felsefeyi bir araç olarak kullanmaları gelmekteydi ki bunların Bâtınîler olduğu anlaşılmaktadır. Bâtınî hareketlerin terör odağı halinde yaygınlık ve güç kazanması, dönemin ilim çevreleri ve dindar kesimleri kadar, siyasî otoritenin tepkisini de çekmiş olması doğaldır. Nitekim Gazzâlî'nin biri doğrudan halifenin isteğiyle olmak üzere, felsefeyle içli-dışlı olan bâtinî öğretileri reddetmek amacıyla çeşitli kitaplar yazmış olması⁴⁰ bu durumu açıkça göstermesi bakımından önemlidir. Bu şartları dikkate alarak İbn Rüşd, Gazzâlî'nin kendi zamanındaki kitlelere şirin görünmek⁴¹, ayrıca -yukarıda değinildiği üzere-başka eserlerinde ortaya koyup savunduğu pek çok görüşü aslında filozoflardan etkilenerek benimseydiğini gizlemek için onları eleştirme ihtiyacı duyduğundan *Tehâfütü'l-Felâsife*'yi yazmak zorunda kaldığını⁴² ileri sürmektedir. Ne var ki o böyle yapmakla sadece kendinden beklenen gerçeği ortaya koyma amacından uzaklaşmakla kalmamış, aynı zamanda kendini zora koşturmuştur.⁴³

³⁸ İbn Rüşd, *a.g.e.*, I/416; II/545-546.

³⁹ İbn Rüşd, *a.g.e.*, I/199-200; ayr. bk. I/416; II/609, 735.

⁴⁰ el-Kıstâsu'l-Mustakim, Hucetü'l-Hakk, Kavâsimü'l-Bâtıniyye ve Fezâihu'l-Bâtıniyye Gazzâlî nin bu amaçla kaleme aldığı eserlerdendir. Sonuncusu Halife Mustazhir'in isteği üzerine yazıldığından ötürü el-Mustazhirî adıyla da anılır.

⁴¹ İbn Rüşd, *a.g.e.*, I/97.

⁴² İbn Rüşd, *a.g.e.*, I/272; II/538.

⁴³ İbn Rüşd, *a.g.e.*, I/98.

2. Bilgi eksikliği

İbn Rüşd'e göre Gazzâlî'nin en önemli açmazını oluşturan bu durum aslında, onun bilinçli tercihinine dayalı özel yönteminden kaynaklanmıştır. Yukarıda ortaya konulduğu gibi adeta bir savaşa girercesine tasarlayıp uyguladığı yöntem, onun, bütün metafizikçi-teist filozofların İbn Sînâ üzerinden eleştirilip öğretilerinin çelişkilerle dolu ve geçersiz görüşlerden ibaret olduğunun gösterilebileceği şeklindeki hem indirgeyici hem genelleyici bir kabule dayanmaktaydı. Çünkü ona göre filozofların temellendirilmemiş yaklaşımlarının, çelişik yöntem ve görüşlerinin hepsini ayrı ayrı ele almak gerekmediği gibi pratikte bu mümkün de değildi.⁴⁴ Bu ön kabulü yüzünden Gazzâlî, aslında Aristo'ya ait olmayan pek çok görüşü önce ona mal edip sonra da tutarsızlıkla itham eder bir konuma düşmeye mahkum olmuştur. Oysa böyle davranmak yerine, hedef aldığı Aristo doktrinini doğrudan doğruya onun kendi eserlerinden inceleyip eleştirmiş olsaydı, hem kendi kendisine yaraşır bir iş yapmış hem de eksik bilgiden ötürü asılsız yakıştırma ve temelsiz genelleme yapmak durumunda kalmazdı.⁴⁵

ii. *Tehâfütü'l-Felâsife*'nin En Zayıf Yönü İndirgeyici-Genelleyici Yöntemidir

Biraz evvel işaret edilen bilgi eksikliğinin gerisinde yatan ve Gazzâlî'nin sırf cepheyi daraltmak ve kısa yoldan sonuç elde edebilmek arzusuyla benimsediği *indirgeyici ve genelleyici* ön kabul, İbn Rüşd'e göre tümüyle yanlış olup *Tehâfütü'l-Felâsife*'nin en önemli açmazını ve en zayıf yönünü oluşturmaktadır. Şöyle ki Aristo'nun eserlerinin tercüme sırasında önemli ölçüde bozulma ve değişmeye uğradığının farkında olan⁴⁶ Gazzâlî, bir hakikat arayıcısı olarak, hem bu durumdan İbn Sînâ'nın da olumsuz etkilenmiş olabileceğini hesaba katmayarak onun eserlerini incelemekle yetinmiş hem de ortaya koyduğu eleştirilerin yalnızca İbn Sînâ'yı bağlayacağı gerçeğini iskalamıştır.

Diğer yandan Gazzâlî'nin ele aldığı konulara ilişkin doğru görüşü yahut kendi tezini serdetmeksizin sadece filozofların görüşlerinin tutarsız, çelişik ve geçersiz olduğunu göstereceğini deklere edip öylece davranan Gazzâlî, İbn Rüşd'ün dikkat çektiği üzere, aslında bu yöntemin metafizik problemlerin üstesinden gelemeyecek durumda olanları *kuşku ve şaşkınlığa düşürmekten başka bir işe yaramayacağını farkındadır*. Niteki o, bu yaptığını mazur ve makul gösterebilmek adına kendini şöyle savunmaya çalışmıştır:

“Denilirse ki: Siz bütün itirazlarda, güçlülere karşılık verirken yine güçlülere dayandınız ve filozofların ortaya koyduğu güçlükleri çözmediniz./Buna karşı biz deriz ki: Şüphesiz karşı çıkma, bir görüşün yanlışlığını açıklığa kavuşturur ve güç-

⁴⁴ Gazzâlî, *Tehâfüt*, s.4.

⁴⁵ İbn Rüşd, *Tehâfütü'l-Felâsife*, I/199, 389, 406-407, 412-413; II/617, 790-791.

⁴⁶ Gazzâlî, *a.g.e.*, s.4.

lük, tez ve anti-tez ortaya konmak suretiyle çözümlenir. Biz bu kitapta kendimizi, sadece onların öğretilerini bulandırmak ve tutarsızlıklarını gösteren çeşitli delillerini bozmakla sınırlı tuttuk. Bunu yaparken belli bir öğretiyi savunma yoluna gitmedik. [...] Bu konudaki gerçek görüşün ortaya konulmasına gelince, biz onu, yüce Allah'ın irâde ve tevfiği izin verirse, bunu bitirdikten sonra *Kavâ'idü'l- akâid* adını verdiğimiz kitapta anlatacağız.⁴⁷ Bu kitapta nasıl yıkmaya özen gösterdiysek, orada da yapmaya özen göstereceğiz.⁴⁸

Böyle bir savunmanın haklı ve geçerli sayılabilmesi için, onun dayanağının yani *Tehâfütü'l-felâsife*'nin yazılma amacının mâkul, geçerli ve doğru olması icap eder. Oysa yukarıda işaret edildiği gibi bizatihi bu amacın kendisi doğru değildir ve Gazzâlî'ye de yakışmamaktadır. Kaldı ki İbn Rüşd'e göre, bir güçlüğün başka bir güçlükle karşılanması o güçlüğün ortadan kaldırıldığı yahut geçersiz kılındığı anlamına gelmez; tersine böyle davranan kişi hakkında "acaba bu adam niçin bu iki güçlükten birini kabul ediyor da diğerini geçersiz sayıyor?!" şeklindeki bir kuşkunun doğmasına yol açar. Diğer taraftan Gazzâlî'nin filozofları sıkıştırmak üzere kullandığı yöntem, onların görüşlerinden bir kısmını diğer bir kısmıyla -çoğunlukla kendisinin ortaya atıp filozoflara mâl ettiği görüşlerle⁴⁹- karşı karşıya getirmek ve birbiriyle ilgisiz konular arasında zoraki benzerlikler kurmaktan öteye gidememekte, ortaya çıkan sonuç da birtakım şüpheler uyandırmaktan ibaret kalmaktadır. Oysa bu yapılan eksik itirazdır. Eksiksiz/tam itiraz ise, karşı çıkılan görüşün yanlış ve geçersiz olduğunun, gerçek görüşle karşılaştırılarak ispatlanmasıdır. Dolayısıyla Gazzâlî'nin, okuyucuları bu şekilde kuşku ve şaşkınlığa düşürmeden önce, sözünü ettiği *Kavâ'idü l-akâid* adlı kitabı yazarak gerçeği ortaya koymasına gerekirdi. Zira daha sonra gerek okuyucunun bu kitabı okuyup gerçeği öğrenme, gerekse Gazzâlî'nin gerçekleri ortaya koyma fırsatı bulamaması mümkün ve muhtemeldir. Nitekim İbn Rüşd, sözü edilen eseri görmediğini, belki de Gazzâlî'nin onu hiç yazmamış olabileceğini belirtmekte haklıdır.⁵⁰

Gazzâlî'nin böyle bir yöntemi tercih edişi, yukarıda zikredilen savunma ve diğer eserleriyle bir arada düşünüldüğünde kendi amacı bakımından "isabetli bir tercih" olarak değerlendirilip mazur görülebilir. Zirâ sadece İbn Sînâ'nın kitaplarıyla yetinmeyip başka felsefe kitaplarını da inceleyerek tez ve anti-tezleri birlikte irdeleseydi, o takdirde, *Tehâfütü'l-Felâsife* ile ulaşmak istediği hedef gerçekleşmezdi. Belki de İbn Rüşd, "... bu adamı, içinde yaşadığı zaman ve mekânı düşünerek mâzur görebiliriz..."⁵¹ derken bu durumu anlatmaya çalışıyordu.

⁴⁷ Gazzâlî'nin bu adı taşıyan müstakil bir eseri bulunmayıp o, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'in bir bölümüne bu başlığı koymuştur. Ne var ki eserin genel üslûbunu taşıyan bu bölüm, metafizik problemler içermekle birlikte, felsefi derinlikten yoksundur.

⁴⁸ Gazzâlî, *Tehâfüt*, s. 46-47.

⁴⁹ Bu konuda bkz. Muhammet Özdemir, "Üç Mesele" Bakımından Gazzâlî ve İbn Sînâ, Saarbrücken 2015.

⁵⁰ İbn Rüşd, *Tehâfütü't-Tehâfüt*, I/211-213.

⁵¹ İbn Rüşd, a.g.e., I/98.

iii. Gazzâlî Metafizik Konusunda Özensizdir: Korktuğu Tehlikeyi Daha da Büyütmüştür

İbn Rüşd'e göre nazari bilimlerin konusu olan sorunların pek çoğu ilk bakışta ve kolaylıkla kavranabilir türden olmadığı gibi, bunların temellendirilmesinde kullanılan öncüller de sıradan insanlar için anlamlı ve makul öncüller değildir. Sıradan bir insanın doyurucu bulması beklenemeyecek türden öncüller, ancak kesin bilgiye (yakîn) ulaşmak isteyen, belli bir zihni kapasite ve birikime sahip, ispat yöntemlerini bilen kişiler için anlamlıdır. Hal böyle olunca her ne kadar başka alanlarda işe yarasa yahut o alanlar açısından bir sakınca taşımaya da hatâbet (retorik) ve cedel (diyalektik) yönteminin metafizik alanında kullanılması doğru değildir. Metafizikte yalnızca burhan (ispat) yöntemi kullanılmalıdır.⁵² Dolayısıyla böylesine özel ve hassas bir alan olan metafiziğe ilişkin meseleler, yeterli kabiliyet, donanım ve bilgi birikiminden yoksun kimselerin olumsuz etkilenebilecekleri dikkate alınarak, ulu-orta tartışılmamalıdır.

Ne var ki -İbn Rüşd'ün gerek *Tehâfütü't-Tehâfüt*'te, gerekse ondan önce kaleme aldığı iki önemli eseri olan *Faslü'l-makâl* ve *el-Keşf an Menâhici'l-edille*'de dile getirdiği gibi- Gazzâlî bu konuda gerekli duyarlılığı göstermemiştir. İbn Rüşd'ün dediği gibi:

“ (Metafizik problemlere ilişkin) yorumların sadece burhân kitaplarında yer alması gerekir. Çünkü burhân kitaplarında bulunduğu onlara ancak burhân ehlerinden olanlar ulaşır. Fakat bu yorumlar Ebû Hâmid (Gazzâlî) 'nin yaptığı gibi burhân kitaplarından başka yerlerde ele alınır ve bu konularda poetik (eş-şi'riyye), retorik (el-hatâ- biyye) veya diyalektik (el-cede1:yye) yöntem kullanılırsa, bu durum, din (şeriat) ve felsefe (hikmet) açısından bir tehlike oluşturur.”⁵³

Bu noktada değinilmesi gereken bir diğer husus da İbn Rüşd'ün, böylesi bir polemige girmek zorunda kalmaktan fevkalâde rahatsızlık duyduğu gerçeğidir. O bu durumu hem *Faslü'l-makâl*'de, hem de *Tehâfütü't-Tehâfüt*'de defalarca dile getirme ihtiyacını duymuş ve şöyle demiştir:

“Eğer bu konular ve sözünü ettiğimiz problemler halk arasında yaygınlık kazanmış olmasaydı, bu hususlarda tek kelime yazma yoluna gitmezdik; (...) çünkü bu meselelerin temel özelliği onların sadece burhân kitaplarında ele alınmasıdır.”⁵⁴ “...bilen, gözleyen ve gören Allah'a yemin olsun ki bu konular üzerinde bu şekilde konuşmayı doğru bulmuyorduk.”⁵⁵ “Bu konular hakkındaki sözü burada kesiyor ve bunlardan söz ettiğim için bağışlanmayı diliyorum. Şayet gerçeği (hakk) ehlerinden

⁵² İbn Rüşd, a.g.e., I/341-348; II/647-648.

⁵³ İbn Rüşd, a.g.e., I/348-349; *Faslü'l-Makâl fî mâ beyne'l-Hikmeti ve's-Şer'iati mine'l-İttisâl*, nşr. -çev. Bekir Karlığa, İstanbul 1992, s. 97; *el-Keşf an Menâhici'l-edille fî akâidi'l-Mille*, thk. Mahmud Kâsım, Kahire 1964, s. 182.

⁵⁴ İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl*, s. 99.

⁵⁵ İbn Rüşd, *Tehâfütü't-Tehâfüt*, II/651.

öğrenme zorunluluğu bulunmasaydı, (...) ehli olmayanlar da bu konularda söz söylemeye kalkışmasalardı, Allah biliyor ki bu hususta tek bir kelime bile söylemezdim. Umarım ki Allah bu konudaki özrümüzü kabul eder...”⁵⁶

Ana hatlarıyla dile getirilen bu hususlar, İbn Rüşd’ün özellikle *Tehâfütü’l-Felâsife*’de sergilediği anlayış, izlediği yöntem ve gerçekleştirmeye çalıştığı amaç itibarıyla Gazzâlî’ye yönelttiği eleştirilerdir. Bu eleştirilerine rağmen Gazzâlî hakkındaki genel fikrinin olumlu olduğunu tekrar vurgulayarak son sözü yine İbn Rüşd’e bırakalım:

“Gazzâlî’nin buradaki amacının gerçeği bilmek değil, sadece filozofların görüşlerini geçersiz kılmak ve yanlış iddialarını açığa çıkarmaktan ibaret olduğu şeklindeki sözüne gelince, böyle bir amaç o şöyle dursun, kötülükte son derece ileri giden kimselere dahi yakışmaz. Bunun aksini söylemek nasıl mümkün olabilir?! Çünkü bu adamın zekice ulaştığı sonuçların büyük kısmı ve kitaplarında ortaya koyduğu görüşler bakımından diğer insanlardan daha üstün durumda oluşu, ancak filozofların kitaplarından ve öğretilerinden yararlanmış olmasından ileri gelmektedir. [...] Ayrıca o, bu alanda eserler vermiş ve mantık bilmeyenin gerçeği bilemeyeceğini belirtmiş, hatta biraz daha ileri giderek mantığı yüce Allah’ın Kitabı’ndan çıkardığını söylemiştir. Kendisini çağdaşlarından üstün konuma getirecek ve İslâm toplumu içinde ününü ve sesini duyuracak ölçüde filozofların kitaplarından ve öğretilerinden yararlanmış olan bir kimsenin, onlar hakkında böyle bir şey söylemesi, onları ve ilimlerini mutlak anlamda kötülmesi mümkün müdür! [...] Onların amacı sadece gerçeği bilmektir. Şayet onların hiçbir şeyleri bulunmasaydı da sadece bu amaçları söz konusu olsaydı, bu bile onların övülmeleri için yeterdi. Kaldı ki hiç kimse metafizik ilimler alanında kesin güvenilir bir görüş ortaya koymamıştır. Yüce Allah’ın insan tabiatını aşan İlâhî yolla hatasız kıldığı kimseler yani peygamberler dışında hiç kimse de hatadan kurtulmuş değildir. Dolayısıyla ben, Gazzâlî’yi bu tür sözleri söylemeye sevkeden şeyi anlayabilmiş değilim.”⁵⁷

KAYNAKLAR

Apaydın, H. Yunus, “Ehl-i Re’y”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* X, İstanbul 1994.

Aydınlı, Abdullah, “Ehl-i Hadis”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* X, İstanbul 1994.

Ebheri, *Risâle müştemile alâ semâniye aşera mes’ele fi’l-kelâm vaka’a fihâ en-nizâ’u beyne’l-hukemâ ve’l-mütekellimîn*, nşr. Hüseyin Sarıoğlu (*el-Ebheri’nin Kelâm ve Felsefeye İlişkin Bir Eseri* içinde) İstanbul 1995.

Gazzâlî, *Batinîliğin İncüzü: Fedâihu’l-Batniyye/el-Mustazhiri*, çev. Avni İlhan, Ankara 1993.

Gazzâlî, *Dalâletten Kurtuluş*, çev. Mahmut Kaya (*İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* içinde), İstanbul 2003.

Gazzâlî, *el-Munkızu mine’d-Dalâl (Mecmû’atü Resâilü’l-İmâm el-Gazzâlî VII* içinde), Beyrut 1988.

⁵⁶ İbn Rüşd, *a.g.e.*, II/874.

⁵⁷ İbn Rüşd, *a.g.e.*, II/546-547.

Gazzâli, İtikad'da Orta Yol, çev. Kemal Işık, Ankara 1971.

Gazzâli, *Tehâfütü'l-felâsife: Filozofların Tutarsızlığı*, nşr. ve trc. Mahmut Kaya - Hüseyin Sarıoğlu, Klasik, İstanbul 2005.

Gazzâli, *Varlık Bilgi Hakikat: Mişkâtü'l-Envâr*, nşr. ve trc. Mahmut Kaya, Klasik, İstanbul 2016.

İbn Rüşd, *el-Keşf an Menâhici'l-Edille fi Akâ'idil-Mille*, thk. Mahmud Kâsım, Kahire 1964.

İbn Rüşd, *el-Keşf an Menâhici'l-edille fi akâidi'l-Mille*, thk. Mahmud Kâsım, Kahire 1964.

İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl fî mâ beyne'l-Hikmeti ve's-Şer'ati mine'l-İttisâl*, nşr. -çev. Bekir Karlığa, İstanbul 1992.

İbn Rüşd, *Tehâfütü't-Tehâfüt I-II*, nşr. Süleyman Dünya, Kahire 1980.

İbn Rüşd, *Tehâfütü't-Tehâfüt*, nşr. Süleyman Dünya, Kahire 1980.

İbn Teymiye, *Der'u Te'ârudil-Akli ve'n-Nakl*, thk. M. Reşad Salim, Riyad 1979.

Karaman, Hayreddin, "Fıkıh", *TDV İslâm Ansiklopedisi* XIII, İstanbul 1996.

Kindî, *İlk Felsefe Üzerine*, çev. Mahmut Kaya (*Felsefi Risâleler* içinde), Klasik, İstanbul 2002.

Koçyiğit, Talat, *Kelâmîcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*, Ankara 1984.

Özdemir, Muhammet, "*Üç Mesele*" *Bakımından Gazzâli ve İbn Sinâ*, Saarbrücken 2015.

Sarıoğlu, Hüseyin, "İbn Rüşd'ün Bakışıyla Gazzâli ve Felsefe", *İlmî Araştırmalar* 3, İstanbul 1996, s. 87-100.

Sarıoğlu, Hüseyin, "Meşşâi Filozofların Din ile Felsefeyi Uzlaştırma Çabaları/The Attempts of Muslim Peripatetic Philosophers to Reconcile Religion With Philosophy", *Kutadgubilig*, Sayı 10, İstanbul 2006, s. 121-136.

Sarıoğlu, Hüseyin, *İbn Rüşd Hayatı Şahsiyeti Etkileri*, Plural, Köln 2018.

Şehristânî, *Kitâbu'l-Musâraa-Filozoflarla Mücadele*, çev. Aygün Akyol-Aytekin Özel, Litera Yayıncılık, İstanbul 2017.

Yavuz, Y. Şevki, "Kelâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi* XXV, İstanbul 2002.